

[Megjelenés alatt az R. Várkonyi Ágnes emlékkönyvben]

KENYERES ISTVÁN

A „fiscal-military state” és a Habsburg Monarchia a 16-17. században¹

„Megtetszik innét, mely igaz mondás amaz: Pecunia nervus belli” — olvashatjuk Zrínyi Miklós megjegyzését a *Tábor kis tractá*ban.² A nevezetes hadtudományi műben a költő-hadvezér kiszámította egy 24 ezer fős zsoldosereg zsold- és élelmezési költségeit, összegzi is eredményét: egy évre összesen 1.763.056 forintba kerülne egy ekkora had felfogadása, zsoldköltsége, élelmezése. Zrínyi Miklós nem a közvélekedés által hibásan Raimondo Montecucolli-nak (1609-1680) tulajdonított, ám valójában Gian-Giacomo Trivulzio (1440-1518) itáliai zsoldosvezértől származó „Pénz, pénz és még egyszer pénz” aforizmára utalt, hanem a kora újkorban a fenti mondásnál sokkal elterjedtebb „pecunia nervus belli”, ill. „pecunia nervus rerum” kifejezésre, azaz 'a háború / a dolgok éltető ereje a pénz'. Zrínyi a lényegre tapintott, ahogy ugyanebben a művében írja: „Mivel hadat pénz nélkül semmiképpen nem viselhetni.”³

A 16. században, különösen a nagy létszámú zsoldoseregek megjelenése, a kézi lőfegyverek nagyarányú elterjedése, az ostromtüzérség ugrásszerű fejlődése, az erre válaszul megjelenő ó-majd újolasz-bástyás erődök építése alapjában változtatta meg az államok működését. A hadügyi változásokkal egyre tetemesebbé váló hadiköltségek előteremtése a késő-középkori, alapjában véve domaniális jövedelmekre épülő államháztartások nem voltak alkalmasak, így mély változások indultak el az egyes államok igazgatási-fiskális-politikai rendszereiben. A változások persze nem voltak függetlenek a korszak egyéb gazdasági jelenségeitől: a 16. század közepétől kibontakozó árforradalomtól, a bankrendszer átalakulásától, a nemzetközi konszernek

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási ösztöndíj keretében készült.

² Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp. 1976. 2. jav. kiad. 74.

³ Uo. 66.

megjelenésétől, az Újvilág felfedezésétől és az ezzel járó gazdasági, kereskedelmi átalakulásoktól.

A változások mozgatórugója a hadügyi költségek előteremtésének szükségessége volt, az államok arra kényszerültek, hogy a korábbi időszakhoz képest nagyságrendileg megnövekedett katonai kiadásaik finanszírozása érdekében lényegesen növeljék bevételeiket. A jelenséget régebben a hadügyi forradalom téziséhez kapcsolva tárgyalták, amely modell elég jól ismert és használt a magyar történetírásban is.⁴ Az elmélet megalkotója Michael Roberts volt, aki a kora újkori hadügyben, elsősorban a harmincéves háborúval és a svéd hadsereggel kapcsolatos kutatásai során megfigyelt taktikai, hadászati változások alapján a hadügyi forradalom jelenségét 1560 és 1660 közé helyezte.⁵ Geoffrey Parker nagy hatású monográfiájában mind térben és időben kibővítette az elméletet és a hadügyi forradalom kezdetét a 15. század végére, míg lezárultát a 18. század végére tette, azt állítva, hogy a hadügyben végbement technikai, harcászati, taktikai módosulások, a gyalogos puskás alakulatok elterjedése, a tüzérség és a tüzéző fejlődése, a megtöbbszörözött tüzérség ellenállni képes modern erődrendszerek (trace itelienne) kiépítése és az ilyeneket bevenni képes tömeghadseregek megjelenése közvetlen hatással volt a korabeli államok centralizációjára, az abszolutisztikus monarchiák kialakulására. Ezek a folyamatok tették lehetővé, hogy az európai hatalmak kiterjeszthessék befolyásukat és hatalmukat Afrika, Amerika és Ázsia rovására.⁶ Parker elméletének számos lelkes követője és bírálója akadt. A követők közül most csak Michael Duffy-t emeljük ki elsősorban azért, mert ő már kifejezetten a hadügyi forradalomnak az államra tett hatását vizsgálta, kiemelve, hogy az nem csupán az államok centralizációjára, pénzügyigazgatására, hanem azok iparára, kereskedelmére, oktatás- és egészségügyére is pozitív, serkentő hatással volt.⁷ Richard Bonney is kitért a hadügyi forradalom és az azzal járó hatások szerepére a dinasztikus államok kialakulásában, hangsúlyozva, hogy a

⁴ Az „új hadtörténetírás” magyarországi recepciójára ld. *Ágoston Gábor*: történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. In: *Uő*: Európa és az oszmán hódítás. Budapest, 2014. 143-156. itt: 148-149.

⁵ *Michael Roberts*: The Military Revolution, 1560-1660. Belfast, 1956.

⁶ *Geoffrey Parker*: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800. Cambridge, Cambridge University Press, 1996 [Second edition]. főként: 45-81.

⁷ *Michael Duffy (ed.)*: The Military Revolution and the State. Exeter, 1986 (3. kiad.) 1-10.

tömeghadseregek megjelenése alapján befolyásolta az államok fiskális politikáját és egyfajta „fiskális forradalmat” idézett elő, ami az állami bevételek növekedéséhez, valamint a hatalmas államadósságok kialakulásához vezetett.⁸ Az elmélet főbb kritikusai, elsősorban Jeremy Black azonban azt vetették fel, hogy a hadügyi forradalommal járó technikai, stratégiai és logisztikai fejlődés nem feltétlenül vezetett a gazdaságban és az állam szerepében történő változásokhoz, ez a hatás akár fordított is lehetett: az erősödő, centralizált államok tudtak megfelelő eszközöket biztosítani háborús céljaik megvalósításához és ez tette lehetővé tömeghadseregek felállítását, technológiai újítások bevezetését. Az időszakok kérdését tekintve Jeremy Black azt is hangsúlyozta, hogy 1660 utáni hadügyi változások jóval mélyebbek voltak, mint a Roberts és Parker által megjelölt időszakoké.⁹ Újabbán David Parrott hozott újdonságot az elmélet terén, aki a hadügyi forradalommal járó gazdasági változások egy addig korábban nem kellően vizsgált területét, a hadügyi vállalkozókat tette a vizsgálat tárgyává, rámutatva, hogy a nagylétszámú hadseregek iránti megnövekedett igényeknek az államok a 16. században és a 17. század első felében a maguk keretei között államigazgatási eszközökkel nem tudtak megfelelni, így kénytelenek voltak hadi vállalkozókat bevonni a hadseregek felállításába, finanszírozásába.¹⁰

A hadügyi forradalom elmélete a magyar történeti szakirodalomban főként Kelenik József és Ágoston Gábor írásai nyomán az 1990-es évektől nyert teret és ma már lényegében szervesen beépült elsősorban a kora újkori, elsősorban hadtörténeti irodalomba.¹¹

⁸ *Richard Bonney: The European Dinastic States 1494-1660.* Oxford, 1991. (The Short Oxford History of the Modern World) 345-360.

⁹ *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550-1800.* London, 1991. *Uő: European warfare 1494-1660.* New York, 2002. 32-54. A hadügyi forradalom elméletét és az azzal kapcsolatban kibontakozott vitát, az alaptanulmányok újraközlésével jól összefoglalja: *Clifford J Rogers (ed.): The Military Revolution Debate: Readings On The Military Transformation Of Early Modern Europe.* Oxford, 1995.

¹⁰ *David Parrott: The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe.* New York, 2012,

¹¹ *Kelenik József: A hadügyi forradalom hatásai Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári hadsereg valódi katonai értékéről. Hadtörténelmi Közlemények, 103. (1990) 3. sz. 80-120. Uő: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. HK 104 (1991) 3. sz. 80-122. Uő: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. HK 104 (1991) 4. sz. 3-52. Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. Történelmi Szemle, 32. (1995) 4. sz. 465-486. Újra kiadva: *Uő: Európa és az oszmán hódítás.* Budapest, 2014. 157-176. *Uő: Az iszlám haditechnika a történetírás útvesztőjében: az európai hadügyi forradalom-vita és az**

A hadügyi forradalom elméleténél pár évtizeddel később, az 1980-as évek végétől jelent meg a fiscal-state és a fiscal-military state elméleti modellje a nemzetközi történettudományi szakirodalomban. Az előbbi elsősorban államigazgatási, adó- és pénzügyigazgatási, fiskális szempontokból kiindulva kíván komplex magyarázatot adni a kora újkorban végbement változásokra, az utóbbi ezen túlmenően — támaszkodva a hadügyi forradalom elméletére is — a kora újkori-újkori — elsősorban nyugat-európai — államok katonai jellegét hangsúlyozza és a hadügyi szükségetek felől kiindulva vizsgálja az állam működését. Mivel ez utóbbi elméletek még nemigen hódítottak teret a hazai történetírásban¹², érdemes alaposabban is kitérni rájuk. Az alábbiakban tehát igyekszünk röviden bemutatni a „fiscal state” és a „fiscal-military state” kialakulására és főbb jellemzőire vonatkozó elméleteket, majd tanulmányunk fő kérdéseként arra keressük a választ, hogy vajon a Habsburg-birodalomra és benne a Magyar Királyságra a 16-18. század időszakában mennyire alkalmazhatók-e ezen tételek?

A fiskális rendszerek mindig is, azaz az első társadalmaktól velünk léteztek, erre elég csak az Ótestamentumot elővennünk— állítja Richard Bonney az által szerkesztett, nagy hatású, az európai fiskális állam felemelkedését 1200-1815 között vizsgáló, 1999-ben megjelent tanulmánykötet előszavában.¹³ Bonney szerint az első fiskális állam a hadi költségek finanszírozására aranypénzt kibocsátó, vagyon és személyi adót is kivető Római Birodalom volt, amely e tekintetben a középkori államalakulatokat is „megelőzte”. A középkori európai államok e tekintetben fejletlenebb fiskális rendszerrel rendelkeztek, az évi rendszerességgel kivetett egyenes adó ismeretlen volt, az „államháztartás”, helyesebben az uralkodó pénzügyeinek alapja a

oszmánok. In: uo. 177-188. *Uő*: Firearms and military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450-1800. *Journal of World History* 25. (2014) 85-124. *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I. rész. *HK* 117. (2004) 2. sz. 443-480. *Uő*. 2. rész. *HK* 118. (2005) 573-632. p. *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600-1700. Budapest, 2004. Utóbbi munka nagy erénye, hogy a katonai változások mögött húzódó és annak alapját képező finanszírozási kérdésekkel is alaposan foglalkozik.

¹² Újabbban elsősorban Sashalmi Endre államelméleti írásaiban kap szerepet a fiscal-military state, azaz Sashalmi terminológiájában a fiskális-hadi állam modellje. Az általa „fiskális-katonai állam”-ként használt fogalom a 18. századi nyugat-európai államok esetében kerül bemutatásra. *Sashalmi Endre*: A nyugat-európai államfejlődés vázlatja. [Budapest], 2006. 128-150. Mivel a magyar terminológia nem rögzült a szakirodalomban, a tanulmányban a továbbiakban a fogalom angol megfelelőjét használjuk.

¹³ *Richard Bonney (ed.)*: The Rise of the Fiscal State in Europe c.1200-1815. Oxford, Oxford Univ. Press, 1999. 1-17.

dominális jövedelmek voltak, amelyeket közvetett bevételek, így pl. vámok jövedelmei egészítették ki. A középkorban a hadi költségek finanszírozására csak a háború esetén kivetendő hadiadó kínálkozott, ezt szinte mindegyik jelentősebb államban megtalálhatjuk. Ugyanakkor a középkori Európában a háború az államok domináns tevékenysége volt, az „állami költségvetés”, az adók és a hitelek mind e körül forogtak. Bonney nézete szerint a háborúk formálták az európai dinasztikus államokat és a háborúra készülés alakította az állami struktúrákat, ennek az alapján véve zsoldos-hadseregekre épülő, a csúcspontján abszolutista állami-hadi rendszernek végül csak a nagy francia forradalom vetett véget. A hadügyi forradalom kapcsán ugyanakkor azt a nézetet vallja, hogy sokkal fontosabb volt a hadi-bürokratikus állam kialakulásában a belső erőforrások mobilizációja, mint a haditechnikai újítások bevezetése, az előbbi volt ugyanis az utóbbi feltétele. Az erőforrásoknak ugyanakkor két fő területe volt: a 16. századtól a 18. század végéig az állami költségek finanszírozásának egyik bevett módja a hitelfelvétel volt, amelynek eredményeként a középkori viszonyokhoz képest elképesztő mértékűre duzzadt az államadósság, amely a korszak egyik fő jellemzője volt. Éppen ezért az állam működésének egyik fő kritériuma a hitelképesség volt. Természetesen az állam igyekezett a költségeit saját forrásaiból is biztosítani, a merkantilista gazdaságpolitika éppen azért kívánta ösztönözni a belső beruházásokat, gazdasági struktúrák élénkítését, az adórendszer reformját, ennek egyik első lépése pedig az erőforrások felmérése volt, ezt szolgálta a 16. századtól az alattvalók, adózók és azok teherbíró-képességének egyre sűrűbb és alaposabb összeírása, egészen a kataszteri felméréseknek a 18. században történő bevezetéséig. Az ókortól az újkorig terjedő időszak fiskális állam-típusaira több elméleti modellt is felállítottak, a leghíresebb ezek közül az osztrák Joseph A. Schumpeter 1918-ban megjelent „Az adóztató állam krízise” című munkája, amely 1954-ben angolul is napvilágot látott.¹⁴ Schumpeter elmélete nagyban befolyásolta a fiskális állam körül kialakult nézeteket, azonban további modellek is kidolgozásra kerültek, ezek közül most csak a Richard Bonney W. M. Ormroddal közösen megalkotott modelljére térünk ki: eszerint az európai államok négy fejlődési fázison mentek keresztül: 1) tributumra, 2) dominális bevételekre, 3) adóztatásra épülő államok után 4) a fiskális állam jött létre. A gazdaságtörténészek között vita folyik arról, hogy az egyes európai államok mikor léptek az

¹⁴ *Joseph Alois Schumpeter: Die Krise der des Steuerstaates. Zeitfragen aus dem Gebiet der Soziologie 4. (1918) 3-74. Uő: „The crisi of the tax state”. International Economic Papers 4. (1954). 5-38.*

egyik fázisból a másikba. A tributum alapú ókori és a domaniális alapú középkori állami struktúra körül különösebb vita nincs, az adóztató és a fiskális állam egyes periódusai azonban már eltérő megítélés alá esnek. Egyes, főként német történészek szerint a 16. század már a fiskális állam időszeke, míg Bonney-ék szerint ez az időszak csak az adóztató állam egyik kevésbé fejlett időszeke, mivel a nagy hitelfelvételekkel nem párosult a pénzügyi rendszer átalakítása. Bonney-ék szerint a váltás az adóztató és a fiskális állam között csak a napóleoni háborúkkal érkezik meg, és annak eredményeként a felemelkedő Nagy-Britannia lesz az egyetlen valódi fiskális állam, amelyben a világhatalommá váló hatalom esetében a belső erőforrások kiaknázása egy valóban szofisztikált hitelrendszerrel párosult.¹⁵ E nyilvánvalóan szubjektív végkövetkeztetés ellenére a fiskális állam *kialakulását* vizsgáló kutatásokat bemutató tanulmánykötet utat mutatott a további vizsgálatok irányába.¹⁶ 2012-ben látott napvilágot szinte ugyanezen a címen egy újabb tanulmánykötet *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500-1914.* címmel Bartolomé Yun-Casalilla és Patrick K. O'Brien szerkesztésében.¹⁷ A tanulmánykötet már nem csupán Európát, - immáron a Habsburg Monarchiát¹⁸ és az Oszmán Birodalmat¹⁹ is bevonva - vizsgálja, hanem eurázsiai kitekintéssel szolgál India, Japán és Kína vizsgálatával. Yun-Casalilla bevezetőjében hangsúlyozza, hogy a szerinte is csak a 19. századra kialakuló fiskális állammal szemben helyesebb fiskális rezsimekről beszélni. Szerinte négy fő jellegzetességet lehet megállapítani a fiskális rezsimek 16-18. században történő kialakulása kapcsán: 1) centralizáció és a hatalmi eliték közötti együttműködés, 2) háború és annak hatásai 3) a fiskális állam kialakulásának eltérő útjai is lehetségesek, 4) az információ problematikája, mint a fiskális rendszer fontos és meghatározó eleme (információ az állam területéről, lakosairól, az

¹⁵ R. Bonney: *The Rise of the Fiscal State* i. m. 2-14.

¹⁶ A nagyhatású tanulmánykötet Anglia, Franciaország, Kasztília és Spanyolország, Németalföld, Német-római Birodalom (csak a középkori), Svédország, Velence, itáliai városállamok, a lengyel-litván államszövetség és Oroszország középkortól a 19. század elejéig történő elemzésére vállalkozott. A Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom hiányzik az összevetésből.

¹⁷ Bartolomé Yun-Casalilla – Patrick K. O'Brien (ed): *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500-1914.* New York, Cambridge univ. Press, 2012.

¹⁸ Renata Pieper: *Financig an Empire: the Austrian Composite Monarchy, 1650–1848.* In: uo. 164-190.

¹⁹ Şevket Pamuk: *The Evolution of Fiscal Institutions in the Ottoman Empire, 1500–1914.* In: uo. 304-333.

adózási rendszerről, teherbíró-képességről, erőforrásokról, hitelfelvételi lehetőségekről stb.).²⁰ A fentiekben csupán a legjelentősebb kutatási irányokra, eredményekre tudunk kitérni, mindenesetre talán nem véletlen, hogy a hadügyi forradalomról szóló alapjában véve hadtörténészek által írt munkák és a fiskális állam létrejöttével foglalkozó főként gazdaságtörténeti kutatások egyfajta keresztezéséből jelent meg a „fiscal-military state” fogalma.²¹

A teória elsőként az angolszász történetírásban hódított teret, mint a 18-19. századi angol hegemonia egyik értelmezési kerete. A fogalom először *John Brewer*-nek a brit katonai nagyhatalom kialakulásának időszakát (1688-1783) vizsgáló, 1989-ben napvilágot látott munkájában jelent meg. Brewer-nél a fiscal-military state a 17. század végétől kialakuló, de alapjában véve a 18. században kikristályosodó, a béke és háború idején állandó hadsereget, haditengerészetet fenntartó, annak kiszolgálására, szervezésére és irányítására jelentős létszámú bürokráciát foglalkoztató, a hadi gépezet finanszírozására képes, szofisztikált pénzügyi rendszert fenntartó, de ugyanakkor az egyes társadalmi érdekcsoportok támogatását is bíró, konszenzusos állam-modell leírására szolgált.²² Érdemes végigfutni Brewer főbb szempontjain, nézete szerint a 18. századi fiskális-katonai brit állam kialakulása az alábbi tényezőknek köszönhető:

1) jelentős szárazföldi, de még inkább tengeri haderő felállítása és fenntartása; 2) a hadi költségek nagyarányú növekedése; 3) az államadósság nagyarányú növekedése; 4) adóbevételek növekedése; 5) az adópolitikában direkt adókról az indirekt adók felé történő elmozdulás; 6) az állami fiskális bürokráciában dolgozó hivatalnokok számának nagyarányú növekedése. 7) A nagyarányú változások politikai stabilitáson és társadalmi közmegegyezésen alapultak. Érdemes végigtekintenünk a fenti kritériumok alapján a legfontosabb mutatókon:

²⁰ *Bartolomé Yun-Casalilla*: Introduction: the Rise of the Fiscal State in Eurasia from a Global, Comparative and Transnational Perspective. In: uo. 1-35. itt: 14-24.

²¹ Jó átteintést ad a téma —elsősorban angolszász — szakirodalmáról: *Mark Knights*: Fiscal-Military State: Oxford Bibliographies Online Research Guide. Oxford, Oxford Univ. pres, 2010.

²² *John Brewer*: The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688-1783. Alfred A. Knopf, New York, 1989. A kifejezés eredetére és Brewer szerepére ld. *Christopher Storrs*: Introduction. The Fiscal-Military State in the ‘Long’ Eighteenth Century. In: *Uő (ed.)*: The Fiscal-military State in Eighteenth-century Europe: Essays in Honour of P.G.M. Dickson. Burlington, Ashgate, 2009. 1-22.

1. táblázat. Az angol állam fiskális „mutatói”, 1688-1783.²³

	Kilenc éves háború (1688–1697)	Amerikai függetlenségi háború (1775-1783)
Haderő létszáma (fő)	116 ezer	190 ezer
Hadi költségek (millió font)	5,5	20
Államkölcsön (millió font)	16,7	243
Adóbevételek (millió font)	3,6	12
Fiskális bürokrácia alkalmazottainak száma	2524 (1690-ben)	8292 (1782-83-ban)

Brewer után a kifejezés nem csupán a 18. századi Angliára, hanem a korszak más nagyhatalmaira, sőt időben kiterjesztve a 17. század időszakára is el kezdték használni. Tegyük hozzá, hogy ez nem véletlen, hiszen az általa említett „mutatók” nagyon sok korszakban és területen vizsgálhatók. Maga a kifejezés egyre divatosabbá vált, egyre több kontextusban kezdték el használni, ugyanakkor miközben Brewer egy meghatározott állam fejlődésének meghatározó időszakának főbb jelenségeit kívánta ezzel összegezni, nem alakult ki egy egységes, az európai államfejlődésbe illeszthető, állandó kritériumokkal rendelkező modell, így nem csodálkozhatunk azon, hogy azt különböző verziókban, egymástól jelentősen eltérő fejlődést bejáró európai államok esetében is használják. A fogalom nem kiforrott voltát jellemzi, hogy a legáltalánosabban használt „fiscal-military state” kifejezés mellett megjelenik a „military-fiscal state” (attól függően hogy az adott szerző az állam melyik jellegét tekinti elsődlegesnek), a “fiscal naval state”, vagy “fiscal-naval-commercial state” (Anglia esetében), a legironikusabb a Birit Indiára használt „narco-fiscal-military state” kifejezés²⁴, de ezek mellett elterjedt a

²³ Ch. *Storrs*: Intorducion i. m. 3-4. összegzése jórészt Brewer adatai alapján.

²⁴ A fogalomhasználatra ld. *Rafael Torres Sánchez*: The Triumph of the Fiscal Military State in the Eighteenth Century. War and Mercantilism. In: *Uő (ed.)*: War, State and Development. Fiscal-Military States in the Eighteenth Century. Pamaplona, 2007. 15-17.

„military-bureaucratic absolutism”²⁵ kifejezés is, sőt a hadügyi forradalom mintájára a „fiscal revolution” fogalma is.²⁶ A fogalom időben kiterjesztve előfordul az ókori állam-alakulatokra (!) vonatkozó szakirodalomban esetében is, így van olyan szerző, aki a Kre. 771 és Kru. 220 közötti Kínát magasan fejlett fiscal-military államképződménynek tekinti, mások paradox módon fiskális-katonai brit uralom alól felszabaduló Egyesült Államokat is ide számítja, és akad olyan is aki a 18-19. századi Etiópiára használja a fogalmat.²⁷ Ennél jóval elfogadottabb Jan Glete elmélete, aki a fogalmat a 16-17. századi Spanyolországra, Németalföldre és Svédországra terjesztette ki.²⁸ Annak ellenére, hogy a jelenlegi main-stream történetírás a *fiscal-military state* vagy a *military-fiscal state* fogalmát elsősorban a 18. századi európai államokra alkalmazza,²⁹ érdemes Glete elméletét röviden ismertetni. Glete szerint a 15. század végétől formálódó fiscal-military state tulajdonképpen az erőforrások jobb kiaknázását tette lehetővé, a korszakra jellemző központosított államigazgatás hatékonyabban gazdálkodott erőforrásaival, ez pedig az állam növekvő erejét adta, amivel az állam területe is növekedett, ezáltal a bevételei is emelkedtek. Az új államszervezet lehetőséget kínált új technológiák kifejlesztésére bevezetésére a pénzügy, adóügy, haditechnika területein és összességében a fiscal-military state létrejötte vezetett Európa 1500 és 18000 közötti felemelkedéséhez. Glete fontosnak tartja az új államrendszer társadalmi beágyazódásának kérdését is, ugyanis szerint a fiscal-military state kettős kontraktuális viszonyon alapult: egyrészt az uralkodó és fegyveres ereje, másrészt az uralkodó és a társadalom közti együttműködésen. Az az állam, amely el tudja látni kötelezettségeit az adófizetőivel szemben, az egyúttal hitelképes az alattvalói és mások részéről is. Ez az új fajta rendszer, amely a kora újkori európai átalakulás egyik fő jellemzője, sokfajta

²⁵ R. Bonney: *The Rise of the Fiscal State* i. m. 10.

²⁶ Dickson, Peter: *The Financial Revolution in England: A Study of the Development of the Public Credit, 1688-1756*. Aldershot–Brookfield, 1993. Henry G. Roseveare: *The Financial Revolution 1660 – 1750*. Abindon, Oxon – New York, Routledge, 2013. (Első kiad.: 1991.)

²⁷ Az egyes államokra és időszakokra vonatkozó példákat ld. Rafael Torres Sánchez: *The Triumph of the Fiscal Military State* i. m. 15-17.

²⁸ Glete Jan Glete: *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660*. (Warfare and History). London–New York, Routledge, 2002.

²⁹ Michael Hochedlinger: *The Habsburg Monarchy: From ‘Military-Fiscal State’ to ‘Militarization’*. In: Ch. Storrs (ed.): *The Fiscal-military State in Eighteenth-century Europe* i. m. 55-93. Ch. Storrs: *Introduction* i. m. 2, 9, 17-19.

érdek összeegyeztetésén, kölcsönösen tiszteletben tartott kötelezettségeken és szervezetek, pénzügyi eszközök innovatív felhasználásán alapult.

Glete a 16-17. századot a fiscal-military state kialakulása szempontjából két korszakra lehet osztani: 1480-1560 valamint 1560-1660 közötti időszakokra. Az első periódust Glete a tradicionális államon belüli együttműködés időszakának tekinti, amelynek főbb jellemzői: a dinasztikus monarchiák létrejötte, megerősödése³⁰ (Anglia, Spanyolország, Franciaország, Dánia-Norvégia, Svédország, Habsburg monarchia, Oszmán birodalom, Moszkvai fejedelemség); az adóztató állam formálódása, a növekvő költségek fedezése érdekében az egyházi vagyon, jövedelmek állami célra történő lefoglalása, államosítása (a katolikus monarchiákban is!); a korszakra általánosan jellemző gazdasági fellendülés; a hadügyi forradalom első hatásainak megjelenése (tüzérségi fegyverek fejlődése, gyalogságra épülő tömeghadseregek, hadiflotta-fejlesztés, új erődítések megjelenése); valamint a rendek, a gazdasági elit és az uralkodó együttműködése a hadsereg finanszírozása érdekében. Az ezt követő, 1560-nal induló és 1660-nal záruló időszakot Glete a „Krisis és felemelkedés” címmel aposztrofálja, a korszak főbb jellemzői szerinte: a dinasztikus monarchiákat veszélyeztető polgárháborúk, felkelések kitörése (Anglia, Franciaország, Németalföld, Oszmán birodalom stb.); vallásháború eszkalálódása (főként a Német-római birodalomban); általános gazdasági válság kibontakozása, a gazdaság súlypontjának áthelyeződése a Mediterráneumról az északi-atlanti területekre és az ezzel járó krízis és gazdasági átrendeződés; új finanszírozási-adózási formák kialakulása (főként hitelfelvételek és indirekt adók bevezetése); európai erőviszonyok átalakulása (Spanyolország háttérbe, Franciaország előtérbe kerülése); valamint hadügyi területen is megfigyelhetők átalakulások (erődvárosok, nagy erődrendszerek építése, inkább ostromok nyílt csaták helyett). A folyamatokat a centralizált adóztató állam erősödése, az állandó hadseregek (szárazföldi és hadiflotta) megjelenése, létszámának folyamatos emelkedése jellemzi, ugyanakkor a szerző hozzáteszi hogy a fiscal-military state 1500 körül ilyen formában természetesen ismeretlen volt, ugyanakkor két évszázaddal később már ez lett az európai állam normál típusa.³¹ Glete a fenti

³⁰ A fogalomra és a kora újkori Európa történetét dinasztikus monarchiák küzdelmeként való leírására ld. *R. Bonney* nagy hatású munkáját (*The European Dynastic States* i. m.)

³¹ *J. Glete: War and the State* i. m. 1-42.

téziseket Spanyolország, Németalföld és Svédország vizsgálatával igyekszik bizonyítani: Spanyolországot az első fiskális-katonai államnak tekinti³², Németalföldet a polgárság által „kifejlesztett” fiskális-katonai államként határozza meg³³, míg Svédország a dinasztikus fiskális-katonai állam modelljeként³⁴ kerül tárgyalásra.

És mi a helyzet a Habsburg Monarchiával és ezen belül a Magyar Királlyal? A fiskális állam kialakulásával foglalkozó munkák általában nem érintik a Habsburg Monarchiát, aminek több oka is van, többek között az, hogy a monarchia összetett államalakulatként nem értelmezhető egységes államként, nincs központi rendi gyűlése és nincs egységes pénz-, adó- és vámügye.³⁵ A monarchia összetett mivolta miatt külön kell(ene) vizsgálni az osztrák örökös tartományokat (tartományonkénti eltéréseivel együtt!), a cseh és a magyar korona országait, mindehhez olyan fokú általános történeti, nyelvi (és paleográfiai, levéltár-használati) ismeretekre van (volna) szükség, amellyel a témával foglalkozó főként angolszász és német, újabban osztrák kutatók sem rendelkeznek. Annak ellenére, hogy a fentebb exponált vizsgálandó területek közül több részterületen, így pl. kormányzattörténet, vagy a pénzügyigazgatás, a kora újkor hadügy és annak finanszírozása területén számos új, meghatározó munka látott napvilágot³⁶, a fiskális állam

³² Uo. 67-139.

³³ Uo. 140-173.

³⁴ Uo. 174-212.

³⁵ *M. Hochedlinger*: The Habsburg Monarchy: From ‘Military-Fiscal State’ to ‘Militarization’ i. m. 55-60.

³⁶ *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 41.) Wien–München, Oldenbourg, 2004. Különösen: 122–187. *Uő*: Kriegführung und Staatsfinanzen: Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums. In: Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Hrsg.: Peter Rauscher. (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 10.) Münster, Aschendorff, 2010. 5-39. *Michael Hochedlinger*: „Onus militare”. zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen habsburgermonarchie. In: uo. 81-137. *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. 2 Teile (Österreichische Geschichte 1522–1699. Wien, Ueberreuter Carl, 2004; különösen: Teil 1, 409–529. *Kenyeres István*: Die Finanzen des Königreichs Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Finanzen und Herrschaft i. m. 84–122. *Uő*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74 (2003) 59–103. *Uő*: Die Einkünfte und Reformen der Finanzverwaltung Ferdinands I. in Ungarn. In: Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher. Hrsg.: Martina Fuchs - Teréz Oborni - Gábor Ujváry. (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 5.) Münster, Aschendorff, 2005, 111–146. *Uő*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. Történelmi Szemle 45 (2003) 61–92. A végvárrendszer finanszírozására az újabb irodalomból ld.: *Pálffy Géza*: Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie: Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Finanzen und Herrschaft i. m. 20–44. *Uő*: A

Habsburg Monarchia esetében történő vizsgálata kapcsán lényegében alig akad publikáció,³⁷ leginkább Thomas Winkelbauer tanulmányát tudjuk kiemelni az utóbbi időszak terméséből.³⁸ A fiscal-military state problematikájával a Habsburg monarchia 18. századi hadtörténetének kiváló ismerője, az „új hadtörténetírás képviselője”, az egyébként levéltárosként dolgozó Michael Hochedlinger foglalkozott több tanulmányában.³⁹

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a 16-17. századi Habsburg monarchiát elhelyezzük az európai fiskális és fiskális-katonai állami fejlődés keretei között. Hozzá kell tennünk, hogy a kutatás jelenlegi állása alapján csupán egyfajta vázlatot tudunk nyújtani a kérdéskörrel.

A főbb vizsgálandó kérdések, területek:

- 1) állami bevételek alakulása európai összevetésben,
- 2) hadsereg létszámadatainak változása,

törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás. Szerk.: Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás. (Studia Agriensia. 22.) Eger, Dobó I. Vármúzs., 2001. 183–219. *Kenyeres István*: A Habsburg monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. Levéltári Közlemények 78. (2007) 85-137. *Uő*: Die Kriegsausgaben der Habsburgermonarchie von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts. In: Kriegführung und Staatsfinanzen i. m. 41–80. Újabban ld. még *Uő*: Die Kosten der Türkenabwehr und des Langen Türkenkrieges (1593–1606) im Kontext der ungarischen Finanzen des 16. und 17. Jahrhunderts. In: Das „Blut des Staatskörpers”. Hrsg.: Peter Rauscher – Andrea Serles – Thomas Winkelbauer. Historische Zeitschrift Beiheft 56. München, 2012. 19-41. *Uő*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. Történelmi Szemle (2013) 4. sz. 541–568. *Oross, András*: Die für Ungarn zuständigen Kammern und die Kriegsfinanzierung der Habsburgermonarchie an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. In: Kriegführung und Staatsfinanzen i. m. 289-310. *Uő*: A Szepesi Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás és a katonai kiadások a XVII. század második felében. Fons 15 (2008) 97-170. *Uő*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2013. (Fons Könyvek 4.) 209-273.

³⁷ Ld. *Renata Pieper*: Financig i. m., amely főként a 18. század közepétől a 19. század közepéig vázolja fel a Habsburg Monarchia fiskális történetét, a 17. századi viszonyokkal meglehetősen felületesen foglalkozva.

³⁸ *Thomas Winkelbauer*: Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzgeschichte der Habsburgermonarchie um 1700. In: *Petr Mat'a – Thomas Winkelbauer (Hg.)*: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24, Stuttgart 2006) 179-215.

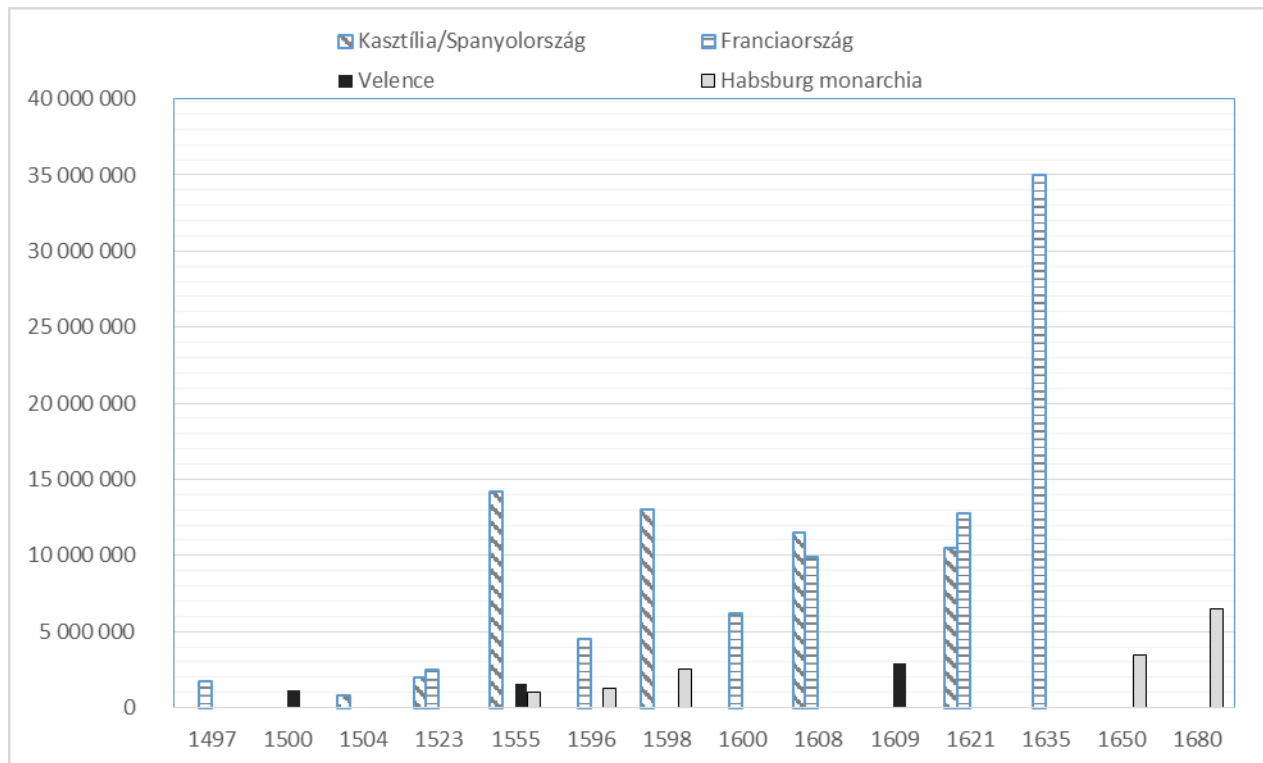
³⁹ Ld. főként: *M. Hochedlinger*: The Habsburg Monarchy: From ‘Military-Fiscal State’ to ‘Militarization’ i. m. *Uő*: Austria’s Wars of Emergence 1683-1797. London, 2003. *Uő*: Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der frühen Neuzeit. Vorbemerkungen zur Begriffs- und Aufgabenbestimmung. In: *Michael Hochedlinger – Thomas Winkelbauer (Hg.)*: Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der frühen Neuzeit. Wien-Köln-Wiemar, 2010. 23-86. itt: 49-56.

- 3) a bevételek és a katonai kiadások nagyságrendje és trendjei,
- 4) a hitelek és az államadósság mértéke,
- 5) a pénz- és hadügy-igazgatási központosítás szintje, bürokratizáció,
- 6) információk az ország teherbíró- és adózóképességéről, pénzügyi tervezés, költségkérdése,
- 7) adóztató állam jellemzőinek megjelenése (pénzügyigazgatás modernizációja, direkt adók felől indirekt adók felé történő elmozdulás),
- 8) míg az egyik lényeges, ám itt most terjedelemben hiányában csak vázlatosan vizsgálandó kérdés a rendek és egyéb társadalmi rétegek, korporációk valamint az államhatalom (rezsim) közötti, a hadi költségek és az állami szükségletek finanszírozása érdekében való együttműködés kérdése (adómegszavazás, hitelnyújtás stb.).

1) Kezdjük az állami bevételek összevetésével:

*1. diagram. Spanyolország, Franciaország, Velence és a Habsburg Monarchia állami bevételei a 16-17. században dukátban*⁴⁰

⁴⁰ Adatok: *R. Bonney*: European Dynastic states i. m. 352-353.; *Winkelbauer*: Ständefreiheit i. m. 1. köt. 488.; Carlo Capra: The Italian States in the Early Modern Period. In: *R. Bonney (ed.)*: Rise of the Fiscal State i. m. 421.

A fenti diagram a korszak két meghatározó nagyhatalma: Spanyolország és Franciaország mellett a Velencei köztársaság és a Habsburg Monarchia bevételeit jeleníti meg. A 16. században megkérdőjelezhetetlen a spanyol birodalom szerepe: 1504-ben 847 ezer dukátra tehető bevételek 1523-ban már 2 millió dukátra emelkednek, míg V. Károly uralkodásának végén, 1555-ben már 14,2 millió dukátra rúgnak, a spanyol Habsburgok bevételei — természetesen az újvilági gazdag ezüstbányáknak köszönhetően is — tehát három évtized alatt hétszeresére (!) emelkedett és még 1598-ban is elérte a 13 millió aranydukát-értéket. A 17. század első harmada azonban már a spanyol hegemonia ellenére a stagnálás, visszaesés időszak: 1608-ban 11,5 millió, 1621-ben 10,5 millió aranydukátra tehető a spanyol Habsburgok állami bevételei. Franciaország ezzel ellentétes utat járt be: 1497-ben még csak 1,7 millió, 1523-ban 2,5 millió, 1596-ban már 4 millió dukátra volt tehető az állami bevételek nagysága, ami azt jelenti, hogy a 16. század elejétől több mint kétszeresére növekedtek. A 17. század az igazi felfutás időszaka: 1600-ban 6,2 millió, 1608-ban 9,9 millió, 1621-ben 12,7, 1635-ben 35 millió dukátra rúgtak az állami jövedelmek! Ehhez képest a Habsburg Monarchia bevételeit dukátban számítva 1555 körül 1, 1596-ban 1,3,

1598-ban 2,5, 1650-ben 3,5 míg 1680-ban 6,5 millióra tehetjük. A Velencei Köztársaság jövedelme a 16. században, a majd a 17. század első felében még meghaladta a Habsburg Monarchiaét: 1500-ban 1, 1555-ben 1,6, 1609-ben 2,9 millió aranydukátra tehető, a visszaesés a 17. század végén lesz meghatározó. Mint látható, a 16. században a Habsburg Monarchia nem számított pénzügyi „nagy hatalomnak”, a bevételek fokozatos és nagyarányú emelkedése csak a 17. század utolsó harmadában indult meg – mint azt az alábbiakban majd részletesen is be fogjuk mutatni – de ezzel sem érte el, sőt meg sem tudta közelíteni a korszak nagyhatalmainak jövedelmi szintjét.

2) Most vessük össze a monarchia helyzetét a hadsereglétszámok alakulása tekintetében.

2. táblázat. Európai államok hadsereglétszámai 1490-1700.⁴¹

Év	Franciaország	Spanyolország	Svédország	Hollandia	Habsburg birodalom	Oszmán birodalom
1490	14000					12000
1550	40000					
1560		60000			20000	26500
1590				20000	50000	
1600	7000			62000		58500
1610		15000		30000		66500
1635	135000	88000	100000	75000	60000	
1650	72000		45000	30000	37000	82000
1660	250000		55000	90000	53000	76000
1700	340000	40000	65000		86000	96000

⁴¹ Adatok: *J. Glete: War and the State* i. m. 32-35.; *Hochedlinger: „Onus militare”* i. m. 114-115. *Czigány I.: Reform* i. m. 33.; *Rhoads Murphey: Ottoman Warfare*. New Brunswick, 1999. 45.; *Ágoston G.: Firearms* i. m. 113. A szakirodalomban számos eltérő adat olvasható, a táblázatba a trendeknek legjobban megfelelő adatokat tüntettem fel. Jellemző példa, hogy pl. a Habsburg Monarchia hadseregének létszáma 1661-ben 53 ezer, míg 1668-ban mindössze 29.600 fő, 1699-ben, a karlóciai béke évében még 86.388 fő 1700-ban már mindössze 55.000, de 1705-ben már 113 ezer fő. *Hochedlinger: „Onus militare”* i. m. 114-115. *Czigány I.: Reform* i. m. 33. Ugyanez az ingadozás figyelhető meg, bár kisebb mértékben az oszmán birodalom hadereje tekintetében, a táblázatban csak a fízett alakulatok adatai szerepelnek. *Ágoston G.: Firearms* i. m. 113.

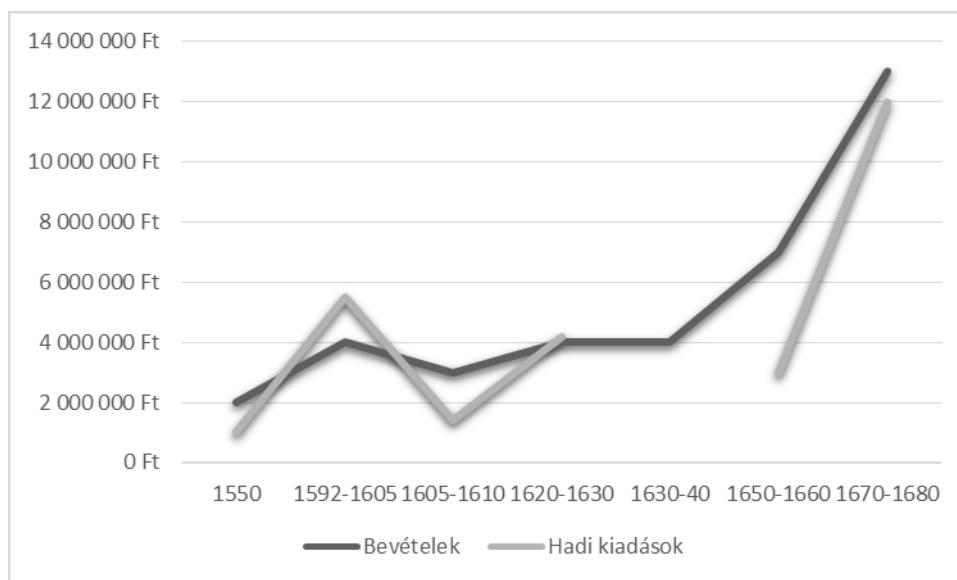
Az adatok jól szemléltetik a bevezetőben felvázolt trendeket: a 16. század végére már nem ritka a több tízezres hadsereglétszám, a 17. század második felére pedig a 100 ezres létszámú katonaság sem meglepő. A trendeket tekintve érdemes megjegyezni a francia királyság haderejének alakulását: a 15. század végén békeidőben 14-15 ezres hadsereg az itáliai háborúk idejére növekszik 40 ezer főre, majd 1560 után mindössze 7-10 ezer főnyi katonaság maradt. A századforduló válságait kiheverő Franciaország a harmincéves háború idején már képes 130-150 ezres hadsereglétszámot mozgósítani, az 1650-es évek békeidőszakában pedig 72 ezresre csökkentett létszámot az 1660-as évekkal kezdődő háborús időszakára képes volt 250-340 ezer fős hadsereget zsoldban tartani. A Spanyolország által hadban tartott hadsereg létszámára vonatkozóan is eltérő adatok állnak rendelkezésre, de az jól látszik, hogy egyedül Spanyolország volt képes a 16. század közepén állandóan több tízezer főnyi hadat állandóan zsoldban tartani,⁴² a harmincéves háború időszakában is még megközelítette a 90 ezer főt a zsoldban tartottak száma, ezt követően a spanyol állami jövedelmek hanyatlásával párhuzamosan csökkent a hadsereg létszáma. A fentebb az állami jövedelmi viszonyok alakulása kapcsán leírtak alapján egyáltalán nem meglepő a francia haderő létszámának növekedése, míg a spanyol csökkenése. A korszak valódi „fiscal-military state” államai, Svédország és Hollandia esetében jól látszik, hogy alacsony lakosság számukhoz mérten messze erőt meghaladó módon voltak képesek haderőt kiállítani. A Habsburg Monarchia esetében a 16. század második felében a 20 ezer főnyi végvári katonaság fenntartása képezte a legnagyobb fiskális kihívást, a tizenöt éves háború periódusában került sor hosszabb távra több tízezer haderő felfogadására (a végváriakon felül további mintegy 30 ezer fő), amelynek a finanszírozása nehéz feladat elé állította a központi pénzügyi adminisztrációt. A harmincéves háború végére már mintegy 40-60 ezer fő állomásozott a Habsburg haderőben. Ezt követő létszámcsökkentési időszakot az 1660-as évek, majd a török elleni visszafoglaló háborúk időszakának a nagyarányú hadsereglétszám-növekedése volt. Az Oszmán birodalom, amelyet jobban lehet jellemezni a „fiscal-military state” kifejezés helyett a „military state” kifejezéssel, mindig képes volt jelentős létszámú hadsereget mozgósítani, a 16. század első felében állandóan 15-20 ezer fős fizetett zsoldost tartott, a hadjáratok esetén az egyéb alakulatokkal együtt több

⁴² 60 ezer főtől 150 ezer föig terjednek a becsült adatok, részemről a 60 ezer főnyi hadseregére vonatkozó adatot tartom elfogadhatónak. *J. Glete: War and the State* i. m. 32-35. *Czigány I.: Reform* i. m. 33.

tízezres, akár 100 főt megközelítő létszámú hadsereget is ki tudott állítani, lényegében egyedüli államalakulatként a korszakban. A zsoldos alakulatok létszáma a tizenöt éves háború idején a 60 ezret is elérte, míg az 1680-as évek magyarországi visszafoglaló háborúi idején a 100 ezres nagyságrendet közelített meg. Az adatokból az is látható, hogy a Habsburg Monarchia hadserege akkor tudta igazán felvenni a versenyt az Oszmán birodalommal szemben, amikor már képes volt a 17. század végén az ellenség erejével nagyságrendileg megegyező létszámú 100 ezres nagyságrendű vagy azt megközelítő hadsereget kiállítani.

3) A Habsburg Monarchia esetében pedig, amint az az alábbi diagram is bemutatja, a 17. század második felétől figyelhető meg drasztikus állami jövedelem és hadsereglétszám növekedés.

2. diagram. A Habsburg Monarchia bevételei és hadi kiadásai 16-17. században⁴³

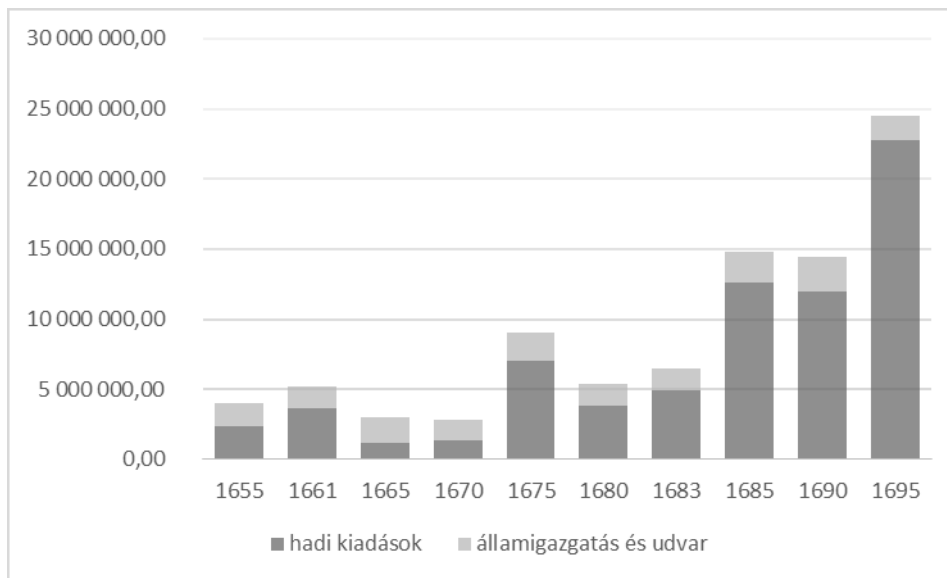

Az 1550-es évek közepén 2-2,5 millió rajnai Ft-ra tehető a monarchia valamennyi állami bevétele, míg a hadi költségeket a 16. század közepétől a tizenöt éves háborúig a végvárrendszer folyamatosan emelkedő költségei tették ki, amelyek elérték az évi 1-1,5 millió rajnai Ft-ot, építési

⁴³ Adatok: M. Hochedlinger: „Onus militare” i. m. 118. T. Winkelbauer: Ständefreiheit i. m. 1. köt. 479. M. Hochedlinger: Austria's War i. m. War 38. Kenyeres I.: A Habsburg monarchia katonai kiadásai i. m. 85-137. Uő: Die Kriegsausgaben i. m. 41-80. Uő: Die Kosten der Türkenabwehr i. m. 26-38.

és hadfelszerelési költségekkel a 2 milliót. A századforduló hosszú török háborújának éves hadi költségeit 5-5,5 millió rajnai Ft-ra tehetjük, míg ekkor az állami jövedelmeket az örökös tartományok és a cseh korona országainak felemelt hadiadója, hozzájárulási megemelésével, valamint a birodalmi és külföldi segélyek rendszeres folyósításával, továbbá jelentős hitelfelvétellel sikerült évi 4-4,5 millió rajnai Ft-ra feltornászni. Az állami bevételek az 1610-es évekre elérték a 3 millió rFt-ot, 1620-40-es években a 4 milliót, míg az 1650-60-as évekre a 7 millió rajnai Ft-ot. A katonai kiadások a hosszú török háború után átmenetileg mérséklődtek, azonban a harminc éves háború eszkalálódásával újfent jelentősen megemelkedtek, 1623-ban már meghaladták a 4,2 millió rFt-ot. A vesztfáliai békét követő időszakban átmenetileg ugyan csökkentek a hadi kiadások, azonban az 1675-ben 7 millióra, 1685-ben 12,5 millió rFt-ra, 1695-re már 22,7 millió rFt-ra emelkedtek. Mint az alábbi diagramon is látszik, nem az udvartartási költségek és más civil kiadások növekedtek meg, hanem a költség-növekedés motorja a katonai kiadások látványos felfutása volt.

3. diagram. Hadi és civil kormányzati állami kiadások a Habsburg Monarchiában a 17. század második felében (rFt)⁴⁴

4) Figyelembe kell venni, hogy a bevételekből más kiadásokat is finanszírozni kellett, közöttük a legjelentősebb kiadás az udvartartásra ment el⁴⁵, így a korszakot a permanens költségvetési hiány

⁴⁴ T. Winkelbauer: Ständefreiheit i. m. 1. köt. 479. alapján.

⁴⁵ Peter Rauscher: Die Finanzierung des Kaiserhofs von der Mitte des 16. bis zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Eine Analyse der Hofzahlamtsbücher. In: Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. 10. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 18

jellemezte: a 16. században évi fél millió rFt hiány fokozatosan emelkedett a tizenöt éves háború idejére évi akár egy millió rFt-ra. A deficitet hitelekkel igyekeztek csökkenteni. A 16. század közepétől a dél-német (főként augsburgi, nürnbergi) kereskedőtársaságok és bankházak biztosította hitelek mellett⁴⁶ jelentős szerepük volt az osztrák, cseh és részben magyar főrendek, tisztviselők által nyújtott hiteleknek⁴⁷, és ebben a rendszerben nagy szerepe volt a magyarországi réztermelésnek és marhaexportnak, mint hitelképes jövedelmi forrásoknak.⁴⁸ Annak ellenére, hogy a Habsburg adminisztráció folyamatosan emelte a tartományokra eső hadiadó összegét⁴⁹, a rohamosan emelkedő katonai költségek előteremtésére csak az államadósság növelése volt járható út. Az államadósság I. Ferdinánd halálakor (1564) 12 millió rFt volt, II. Rudolf halálakor már 30 millió rFt-ra rúgott, amelyet átmenetileg ugyan sikerült lefaragni, de a 18. század közepére a kamarai és a hadi adósságok elérték a 100 millió rFt-ot.⁵⁰

5) A fentebb vázolt tendenciák, állami bevételek és hadi kiadások folyamatos növekedése, katonaság létszámának drasztikus emelkedése jellemzője tehát a Habsburg Monarchiának is. A megnövekedett állami feladatok az összetett államként működő monarchiát is pénz- és hadügyigazgatásának modernizálására, központosítására ösztönözték. I. Ferdinánd magyar és cseh király (1526-1564), majd 1556-tól német-római császár már uralkodása kezdetén olyan döntő fontosságú reformokat hajtatott végre, mint az Udvari Kamara (1527) felállítása, az uralma alá tartozó országok, tartományok helyi kamaráinak (Länderkammer) létrehozása: Alsó-ausztriai Kamara (1522), Cseh Kamara (1527), Magyar Kamara (1528) majd legvégül a Sziléziai Kamara (1556) létrehozása.⁵¹ Fia, a magyar trónra I., a német-rómaira II. Miksa néven lépő utódja

Gottorf/Schleswig, 23.–26. September 2006. Hrsg.: Gerhard Fouquet – Jan Hirschbiegel – Werner Paravicini. Ostfildern, 2008. (Residenzenforschung, Bd. 21.) 405–441.

⁴⁶ *Tózsá–Rigó Attila*: Az állami és az üzleti szféra összefonódása a kora újkori gazdasági rendszerben. Újabb adatok a délnémet vállalkozói társaságok hitelezési tevékenységéhez. *Századok* 149. (2015) 4. 803–834.

⁴⁷ *Lukas Winder*: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521-1612. In: „Blut des Staatskörpers” i. m. 435–458.

⁴⁸ *Kenyeres István*: A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a 16. század második felében. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Szerk: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Budapest-Győr, 2012. A 17. században is gyakorlat volt, hogy velencei, bécsi kereskedők marhahajhajtási engedélyért és az azzal járó hamrincadmentességért fizettek be a kamarának összegeket. Magyar Nemzeti Levéltár OL (= MNL OL) Magyar Kamara Levéltára, Magyar Kamara Számvevősége E 106 Liber perceptionis atque erogationis proventuum (= E 106) 1662 p. 57.

⁴⁹ A Magyar Királyság esetében ld. *Nagy István*: A magyar kamara adóigazgatási tevékenysége a XVI–XVII. században. *Levéltári Közlemények* 66. (1995) 29–51. *T. Winkelbauer*: Nervus i. m.

⁵⁰ *P. Rauscher, P.*: Die Finanzierung des Kaiserhofs i. m. 422. *Uő*: Kriegführung und Staatsfinanzen i. m. 23–24. *Mensi* 656. *L. Winder*: Die Kreditgeber i. m. 440–441. Az itt közölt forrás alapján a Habsburgok 1521 és 1612 között 12,7 millió rFt hitelt vettek fel. Uo.

⁵¹ I. Ferdinánd I. és II. Miksa alapvető birodalmi reformjaira összefoglalóan, a korábbi szakirodalom eredményeit is felsorakoztatva: ld. *P. Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern i. m. 122–187. A Habsburg-birodalom 16-17. századi pénzügyeire összefoglalóan: *T. Winkelbauer*: Ständefreiheit i. m. 409–529. A központi hivatalok történetének rövid áttekintésére és a Magyar és Szepesi Kamara hivataltörténetére ld. *Ember Győző*: Az újkori

(1564–1576) főként a német-római birodalmi gyűlések török-segély rendszerét reformálta meg⁵², de nevéhez fűződik a Szepesi Kamara (1567) létrehozása is.⁵³ A pénzügyigazgatásban a legfontosabb szerepet kétség kívül az Udvari Kamara játszotta. Az egyes országok, tartományok kamarái a központi pénzügyigazgatási szerv alá tartoztak, bár a rendek, pl. a Magyar Királyság esetében igyekeztek ezeket a szerveket befolyásuk alá vonni. A hadügyigazgatás központosítását szolgálta a Haditanács 1556. évi felállítása. I. Ferdinánd halála után (1564) az egyes osztrák örökös tartományokat külön ágak örökölték, ami megnehezítette a központi kormányzat helyzetét. Ennek nyomán jött létre a belső-ausztriai haditanács (1578) ill. kamara Graz székhellyel. Az Alsó-ausztriai Kamara 1625/35-ben megszűnt, helyesebben beolvadt az Udvari Kamarába, számvevősége azonban tovább működött, feladata az egyes országos/tartományi kamarák és az azok alá tartozó hivatalok számadásainak felülvizsgálata volt. Összegezve azt mondhatjuk, hogy a Habsburg Monarchia összetett államalakulat volta ellenére rendelkezett központi pénzügyigazgatással, bár a jövedelmek beszedése és elköltése helyi szinteken, a kamarákon keresztül valósult meg, így központi kincstár nem is létezett, így az Udvari Kamarának, mint hivatalnak nem is voltak ekkor bevételei. Az egyes kiadások finanszírozása átutalásokkal, központi pénztárak bevonásával történt. A bécsi udvarnak ugyanis sikerült elérnie, hogy a 16. század közepére a legfontosabb kiadási helyeknek, így az udvari és a hadi költségek kifizetésére önálló „szakhivatalok” jöjjenek létre a Hofzahlmeister (udvari fizetőmester) és a Hofkriegszahlmeister (udvari hadi fizető-mester) személye körül. Ezek a pénztárak kulcsszerepet játszottak a civil és hadi kiadások közvetlen finanszírozásában.⁵⁴ Témánk szempontjából az is fontos, hogy a hadseregellátás további középszintű hivatalait is létrehozta a Habsburg monarchia, ezek közül a legfontosabb a hadi élelmezési szervezet 16. század közepétől történő kiépítése, de emellett kiépült építési fizetőhivatalok, főhajómesteri hivatalok, majd a főhadbiztosság megjelenése. A 17. század utolsó harmadára azonban az ugrásszerűen megnövekedett hadi költségek előteremtése már olyan szintű feladattömeget idézett elő, amellyel az Udvari Kamara

magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet, 1.) A régebbi irodalomból: *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564. Budapest, 1888. *Nagy István – F. Kiss Erzsébet*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Budapest, 1995. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 9.) 5-63.

⁵²A birodalmi töröksegélyre: *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978. *Maximilian Lanzinner*: Friedensicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 45.) Göttingen, 1993.; *Peter Rauscher*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkrieges“ (1548–1593). In: *Materielle Grundlagen fürstlicher Politik* i. m. 45–83. Az egyes kamarákra ld. *Acsády, Gindely, cseh é sziláziai kamarákr avon. irod., tiroli kamara.*

⁵³ *Acsády Ignác*: A pozsonyi és szepesi kamarák, 1565–1604. Budapest, 1894. *Szűcs Jenő*: A Szepesi Kamarai Levéltár, 1567–1813. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 7.) 7-119. A Szepesi Kamara létrehozásának körülményei nem feltártak, hivatali instrukciói sincsenek publikálva.

⁵⁴ *Kenyeres I.*: A Habsburg monarchia katonai kiadásai i. m. *Uő*: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1595–1602). Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk.: Krász Lilla – Oborni Teréz. Budapest, 2008. 221-238.

és a pénzügyekben csak javaslattevői joggal rendelkező, ám a katonai szükségletekről átfogó információval rendelkező Haditanács sem tudott a korábbi feladatmegosztás keretében megbirkózni. Ekkoriban folyamatosan napirenden voltak a kamarai pénzügyigazgatási rendszer modernizációját célzó tervezetek, végül a döntő lépés 1697-ben történt meg a Deputáció felállításával, amely együttesen tudta koordinálni a pénzügyeket és a hadi költségeket.⁵⁵ Meg kell említenünk az udvari és az országos (cseh, magyar) kancelláriák szerepét is, hiszen az uralkodó a rendekkel hadügyi finanszírozási kérdésekben e szervek útján kommunikált. Fontos kiemelni, hogy a pénzügyi modernizáció egyik eszközeként a kamarai igazgatás rendszerben bevezették az ellenőrzés intézményét, így önálló számvevői hivatalok jöttek létre, míg az egyes helyi hivatalnokok (pl. hadi fizetőmesterek, főélésmentesek, élésmentesek, vámosok, harmincadosok, uradalmakat igazgató tisztviselők, sóhivatalnokok stb.) mellé ellenőröket (Gegenschreiber, Contrascrinba) rendeltek a visszaélések megelőzése érdekében. A jövedelmeket kezelő hivatalnok mellett az adott hivatal ellenőre is elkészítette a maga ellenszámadását (Gegenrechnung). A bürokratizálódás tehát a késő-középkori viszonyokhoz képest jelentőset lépett előre a szakszerűsítés területén. A fenti hivatalok munkájában egyre magasabban képzett hivatalnokok vettek részt, akikkel szemben a korszakhoz képest magas követelményeket állítottak.⁵⁶ Arra azonban alapkutatások hiányában nincsenek adataink, hogy az egyes időszakokban mennyi tisztviselő működött közre a központi és helyi kamarai, illetve hadi igazgatásban és ezek száma hogyan változott a vizsgált periódus egészében. Ami az Udvari Kamarát illeti, rendelkezünk ilyen adatokkal:

⁵⁵ A deputáció történetének lényegében egyetlen feldolgozását ld.: *William B. Slottman*: Coordinating Committee: The Austrian Delegation Looks at Wars, Taxes and Reform, 1697-1703: An Austrian Deputation Looks at War, Taxes and Reform, 1697-1703 (East European Monographs). New York, Columbia University Press, 1999. Ember szerint a deputáció nem oldott meg semmit, csak gyarpította a felesleges fórumok számát. Winkelbauer szerint azonban éppen a Deputáció létrehozása volt az egyik döntő lépés a 18. századi fiskális konszolidáció irányában. *Ember Gy.*: Az újkori magyar i. m. 73-74. *T. Winkelbauer*: Nervus i. m. 212-215.

⁵⁶ Az Udvari Kamara kapcsán ld. *Hansdieter Körbl*: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I. Wien-München, 2009. A Magyar és a Szepesi Kamara hivatalnokai kiválasztására, a velük szemben támasztott követelményekre és karrier-lehetőségeikre ld. *Gecsényi Lajos*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerk: Seifert Tibor. Budapest, 2001. 55–70. *Uő*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk.: Ormos Mária. Budapest, 2003. 100–113. *Gecsényi Lajos – Tatjana Guszarova*: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között. Századok 137 (2003) 653–672. *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. Levéltári Közlemények 38 (1967) 193–236. *Uő*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. Levéltári Közlemények 39 (1968) 233–268. *Uő*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. Levéltári Közlemények 41 (1970) 259–336. Az uradalmi tisztviselők és a végvárok élésmentesei kapcsán ld. *Kenyeres István*: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest, Új Mandátum, 2008. (Habsburg Történeti Monográfiák 2.) 200-229.

3. táblázat. Az Udvari Kamara tisztviselői létszámának alakulása 1528-1704.⁵⁷

Tisztviselő	1528	1564	1656	1658	1704
Elnök és tanácsosok	5	5	17	9	28
Magasabb beosztású hivatalnokok	11	24	25	21	45
Segédszemélyzet	A fentiekkel együtt	A fentiekkel együtt	20	20	39
Összesen	16	29	62	50	112

A monarchia központi kormányzati pénzügyigazgatási szervénél a fizetett alkalmazottak száma a vizsgált időszakban meghétszereződött! A Magyar Kamara esetében is megfigyelhető ilyen, igaz nem ennyire drasztikus emelkedés az alkalmazottak összlétszáma tekintetében: 1549-ben 15, 1566-ban 28, 1571-ben 26, 1594-ben 22, 1635-ben 32, 1662-ben 31, 1675-ben 36 (40), 1704-ben 42 fő volt alkalmazásban a kamara központi hivatalában, így a vizsgált periódusban az egyébként igen hektikus létszámemelkedés háromszoros volt.⁵⁸ A Szepesi Kamara hivatalában 1602-ben 17, 1642-ben 6, 1655-ben 9, 1685-ben 18, 1690-ben 31, míg 1702-ben 34 fő fizetett alkalmazott dolgozott,⁵⁹ itt tehát a 17. század végére a század elejéhez képest kétszeres létszámnövekedés tapasztalható. A pénzügyigazgatás helyi szintjén működő hivatalok (harmincadok, sóhivatalok, uradalmak stb.) esetében nincsenek összesítő adataink, ugyanakkor a birodalmi központi kormányzati szerv és az országos kamarák esetében megfigyelhető a hivatali létszám megtöbbszöröződése, ami a bürokratizálódás szintjének emelkedésre mutat.

6) A fiskális államok tekintetében meghatározó volt, hogy az uralkodó és pénzügyigazgatási kormányzata megfelelő információkkal rendelkezzen az országa teherbíró- és adózóképeségéről, bevételeiről, valamint a katonai költségekről. A fiskális állam fejlettebb szintjén már éves költségvetés, költség⁶⁰ állt rendelkezésre a döntéshozók számára, amelyben mind a tervezett bevételeket mind pedig az ahhoz igazított tervezett kiadásokat feltüntették. Ez utóbbin belül a

⁵⁷ H. Körbl: Die Hofkammer i. m. 109.

⁵⁸ A legszélesebb körű adatgyűjtés: *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Budapest, 2002. A létszámadatokra ld. *Ember Gy.*: Az újkori magyar i. m. 130. *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században i. m. 265.

⁵⁹ *Fallenbüchl Z.*: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században i. m. 233.

⁶⁰ Maga a költségkifejezés Angliában először csak 1733-ban fordul elő az állami bevételek és kiadások tervezésére vonatkozó állami dokumentum kifejezésére. A kifejezés inenn terjedt át az 1650-60-as években Franciaországban, majd Európa-szerte általános lett a fogalom ilyen értelemben történő használata. *Hamish Scott*: The Fiscal-Military State and International Rivalry during the Long Eighteenth Century. In: *Ch. Storrs (ed)*: The Fiscal-military State i. m. 23-53. itt: 26.

civil és a katonai költségek elkülönítése is fontos jellemzője a megfelelően tervezett „modern” büdzsének. Ilyen jellegű dokumentum a Habsburg Monarchiában először csak a vizsgált periódus után, 1701-ben, majd 1710-től készült rendszeresen.⁶¹ Ezt megelőzően a költségek tervezése nem büdzsé alapján történt, hanem egyfajta „pénzalap-gazdálkodás” (Fondswirtschaft) keretében, ami alapján a kamarai jövedelmeket az országos/tartományi kamaráknak, míg a rendek által megszavazott hadiadók pedig a hadi fizetőmesteri hivatalokon keresztül kerültek utalványozásra.⁶² Ez csak elvben volt így, mert több esetben (pl. a Magyar Királyság esetében) a hadi adókat is a kamarák szedték be, míg a hadi pénztárba is futottak be kamarai jövedelmek.⁶³ A vizsgált korszakban tehát büdzsék nem készültek, viszont fennmaradtak a hadi költségeket felmérő kivonatos jegyzékek és időnként az ehhez szükséges bevételek felsorolása is csatlakozik. A késő-középkorban is készültek már ilyen jellegű kimutatások, sőt a Magyar Királyság esetében ismerünk „költségvetés-tervezeteket”, azonban ezek még nagyon hevenyészett módon készültek, nem voltak mögöttük megfelelő felmérések, kimutatások és az ilyenek készítésére alkalmas professzionális hivatalok és hivatalnokok.⁶⁴ A Habsburg Monarchia esetében főként a török elleni végvárrendszer finanszírozása kapcsán a 16. század közepétől ismerünk számos „hadi költségvetést”, helyesebben a hadi költségeket kivonatosan és összegző módon magukba foglaló

⁶¹ T. Winkelbauer: Nervus i. m. 212. Ld. Franz Mensi: Die Finanzen Oesterreichs von 1701 bis 1740. Wien, 1890-78-112.

⁶² T. Winkelbauer: Nervus i. m. 187-193.

⁶³ A jelenségre – példák nélkül – Winkelbauer is rámutat. Uo. 189. Ld. az ismert hadi fizetőmesteri számadások adatait: az 1570. évi magyarországi hadi fizetőmesteri számadás jelzete Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Kriegsarchiv (= KA) Armee-Schemata Bd. 9a. Ismerteti: P. Rauscher: Zwischen Ständen i. m. 272–277. és Kenyeres István: A Habsburg monarchia katonai kiadásai i. m. 102-103. Az 1610. évi udvari hadi fizetőmesteri számadást ld. ÖStA HKA, Hofffinanz Österreich, r. Nr. 148, Konv. ad. 21. März 1613. fol. 1r–36v (Bevételek). 1r-79v (Kiadások). Rövid ismertetését ld. Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei i. m. 563-564. Az 1623. évi számadáskönyv jelzete: ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKa) Kameralzahlamtbücher Bd. 263. Ismerteti Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 107-109. Kenyeres I.: Kriegsausgaben i. m. 58–60. Az 1679. évi Generalkriegskassa számadása szerint is ez a helyzet: ÖStA KA Alte Feldakten (= AFA) 1679-13-2. Ferdinand Kaisers von Löwenheimb udvari hadi fizetőmester számadása.

⁶⁴ Jól szemlélteti a problémát az 1523. évből fennmaradt két kincstartói költségvetés-tervezet is. A Thurzó Elek által 1523 áprilisában készített verzió mintegy 190 000 Ft-nyi bevételt irányzott elő, mellyel szemben 237 000 Ft kiadást terveztek, ebből a katonai költségek 106 000 Ft-ot tettek ki. Az ugyanezen év decemberében, már Várday Pál kincstartósága alatt készült tervezet az előző tervezetben megjelölt összegnek kevesebb mint felét (!) kitevő bevétellel számolt, mindössze 88 000 Ft-tal, ezzel szemben a kiadásokat 150 000 Ft-ra tette, melyből csupán a katonai költségek 109 000 Ft-ot tettek ki. A korabeli pénzügyigazgatás színvonalát és helyzetét jellemzi, hogy az ország első számú pénzügyi tisztviselője, illetve utódja által ugyanazon évben készített tervezetek bevételei oldala között több mint kétszeres (!) eltérés mutatkozik. Mindkét előirányzat már eleve jelentős deficittel számolt, sőt az utóbbi szerint a bevételek még a katonai kiadásokat sem érték el! A fenti tervezetek már az 1521. évi pénzrontást követő pénzügyi helyzetben készültek, így az abban megjelölt abszolút értékekkel óvatosan kell bánni. Hermann L. Zsuzsa: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához. Századok 19. (1975) 2. sz. 301–336. itt: 327–333. A 88.000 Ft-os állami bevételekkel számoló költségvetést örökölte meg Krysztof Szydłowiecki kancellár, lengyel követ is. Krysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 95-96., 197-198. p.

listákat, kimutatásokat.⁶⁵ Az 1570-es évek közepétől már olyan tervezetek is fennmaradtak, amelyek nemcsak a hadi kiadásokat, hanem az azokra fordítható bevételeket is számba vették, az 1577. évi nagy bécsi haditanácskozás jegyzőkönyveiben is számos adat szerepel a végvárrendszer költségeinek bevételi és kiadási oldaláról.⁶⁶ Az 1570-es és az 1580-as évek közepéről pedig maradtak fenn három-három év bevételeit összegző és azokat átlagoló, így pontosabb képet nyújtó kimutatások a Magyar Királyság esetében⁶⁷, ami alapján feltételezhető, hogy a monarchia más országainak bevételeiről is készültek ilyen kimutatások. A 17. századból már kevesebb hasonló kimutatást ismerünk, de nem kizárt, hogy szisztematikus kutatások révén előkerülnek kimutatások, ugyanis tudjuk, hogy készültek ilyenek. Ezt bizonyítja az ún. „Titkos utasítás egy újonnan kinevezett udvari kamarai tanácsos részére” címmel készített, gyakorlatilag a monarchia pénzügyigazgatását, kamarai és más hivatalait bemutató, a kamarai bevételeket, a rendek általa megszavazandó hadiadókat, a katonai költségeket (zsold, élelmezés stb.) részletesen leíró „kézikönyv”. Ennek több példánya ismert, amelyek alapján tudható, hogy a katonai költségeket az 1658. évi végvárrendszer-létszámadatok alapján számították, míg az egyes hivatalok bevételeit az 1651-1653, ill. az 1672-1674. közötti időszakokból tüntetik fel.⁶⁸ E pénzügyi szemléletmódból véleményem szerint már tudatosan következhetett az első valódi büdzsék 18. század elején történő megjelenése.

7) A fiskális állam egyik jellemzője az adóztatás átalakulása, modernizációja, amelynek keretében a direkt adókról az indirekt adók felé történik elmozdulás. A vizsgált korszak nagy részében a késő-középkori adórendszer alapjaiban nem változott, a kamarai és regálé jövedelmek mellett (cameralia) a szükség esetére az egyes országok, tartományok által megajánlott hadiadó (contribucionale) volt a meghatározó. Az egyre növekvő bevételi igényeket a vámok és más kamarai jövedelmek emelésével, illetve a regáléjogok kiterjesztésével csak korlátozottan lehetett megvalósítani, mivel a domaniális jövedelmek kivetési alapja (pl. a telek) nem változott. A hadi

⁶⁵ *Thallóczy Lajos*: A magyar hadi költségek 1549-ben. Századok 11. (1877) 171-172. és *Illésy János*: A mezei és várbeli katonaság eltartásának költségei Magyarországon 1549-ben. HK 10. (1897) 115-119.; *Merényi Lajos*: A véghelyek 1577. évi kivonatos költségvetése. HK 6. (1893) 543-545.

⁶⁶ ÖStA KA AFA 1576/11/2, 1576/11/5, (ez utóbbira ld. *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 110.) AFA 1576/11/6. A haditanácskozás anyagát ld. ÖStA KA AFA 1577/13/2, 1577/13/ ad2, költségvetére ld. uo. fol. 8-11. Kivonatosan közli *Pálffy G.*: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 201. Ld. még KA AFA 1578/6/ad 4c, KA Hofkriegsrätliche Akten 1578. január No 68. Exp. 1578 Dec. 110. KA AFA 1580/12/ 5 ad. 2. 1582/3/ad10, Az 1584. és 1591. éveket említi *Pálffy G.*: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 201. KA AFA 1593/9/1 ½, 1593/11/1, 1593/11/ad1.

⁶⁷ A kimutatások lelőhelye: ÖStA FHKA Vermischte Ungarische Gegenstände rote Nummet (= r. Nr.) 32/B fol. 1017r–1054v, 1067r–1096v; uo. ÖStA FHKA Hoffinanz Ungarn (= HFU) r. Nr. 52 Konv. Dez. 1587. fol. 151r–162v, 194r–228v; uo. r. Nr. 53. Konv. Jan. 1588. fol. 26r–30v. A források feldolgozását ld.: *Kenyeres I.*: A királyi Magyarországi i. m. 92-100. *Kenyeres I.*: Finanzen i. m. 111-118.

⁶⁸ A „titkos utasítás” mint „kamarai kézikönyv” kiadását ld. *H. Körbl*: Die Hofkammer i. m. 374-434. Körbl szerint a kézirat 1658-ban készült el, az általa publikált verzióban az egyes hivatalok bevételei 1651-1653 közötti időszakból származnak. Egy másik, Körbl általa nem közölt és nem is memlített példányban viszont a bevételi adatok 1672-1674. közöttiek, tehát a kézikönyv későbbi másolatait folyamatosan aktualizálták. ÖStA HKA HFU r. nr. 1. Konv. 1538. fol. 52-155.

adók kapcsán az állam igyekezett érvényesíteni az adózóképesség felmérésére vonatkozó igényét, így az annak kivetési alapját szolgáló adóegységek összeírását is folyamatosan szorgalmazta és el is végezte (dika-jegyzékek, az osztrák tartományokban a gültbücher-ek, a telekkönyvek, Landtafel-ek és további stb. összeírások, kimutatások).⁶⁹ A domaniális alapon kivetett, adózóportánként vagy telkenként fizetett egységes hadiadó azonban nem biztosított elegendő bevételt az egyre növekvő hadi költségek biztosításához, a helyzet javítására két lehetőség kínálkozott: a hadiadó megreformálása, illetve elsősorban a katonai költségekre új különadók kivetése. Ez utóbbiak körébe tartozott a Magyar Királyságban a 16. század közepétől bevezetett, a végvárak építését szolgáló ingyenmunka (gratuitus labor), a tizenöt éves háború idején megjelenő, majd az 1620-30-as évektől folyamatosan kivetett katonai élelmezési adó, majd pedig az 1635-től bevezetésre kerülő, a külkereskedelem hasznát megcsapolni kívánó félharmincad is.⁷⁰ Az új adónemek bevezetése az adóztató állam felé történő elmozdulást jelenti, azonban korszakunkban az adóztatás feudális-domaniális és regálékon alapuló struktúrája nem változott. A vizsgált időszak utolsó harmadában jelenik meg az indirekt adó, azaz a fogyasztás-alapú adó (főként sör- és borkimérésre, illetve fogyasztásra kivetett) accisa.⁷¹ A pénzügyi tervezés másik eszköze a contributionale megreformálása volt, amelynek az alapja nem az adózók egységes, meghatározott összegben történő megadóztatása volt, hanem a költségtervezés megfordítása: azaz a katonai költségekből kiindulva osztották fel az egyes országokra, tartományokra jutó hadiadó-terheket. Ezt a repartíciónak hívott rendszer az 1670-80-as évek első kísérlete után az 1690-es évek végétől, a Deputáció létrejöttével állandósították a monarchia egészére. Az 1697 végén kiadott uralkodó rendelet a hadsereg fenntartásához szükséges 12 millió rFt-ot az alábbiakban osztotta fel: a Cseh-, Morvaország és Szilézia 4,6 millió rFt (38,1%), Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Krajna és Karintia 2,4 millió rFt (20,2%), míg Magyarország és Erdély 5 millió rFt (41,6%).⁷² Összehasonlításként érdemes említeni, hogy a már említett titkos

⁶⁹ *Bernard Hackl*: Die Gülteinlagen und die Theresianischen sowie Josephinischen Steuerfassionen in den österreichischen Ländern. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg.: Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer. Wien–München, 2004. 365-377. *Elisabeth Schögl-Ernst*: Historische Bodendokumentation: Urbare, Landtaflen und Grundbücher. In: uo. 516-529. *Bronislav Chocholác*: Grundbücher in Böhmen und Mähren. In: uo 530-529.

⁷⁰ *Kenyeres István*: A félharmincad 1635-1638-ban. In: Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerk.: Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Budapest, 2013. 567-590. p.

⁷¹ A Magyar Királyság esetében a megnövekedett accisa és repartíció bevételekre ld. MNL OL E 554 Városi és kamarai iratok Fol. lat. 844. „Ratio super percpcione et erogacione proventuum militarium puta accisalium et reparticionalium uti quotae aulicae ordinariae, proventus salis certi deputati de bonis fiscalibus ac denique certi quanti a provinciis haereditariis pensi ad cassam inclytae Camerae Hungaricae Bellicam administratorum et a eadem cassa iterum erogatorum incipiendo a die prima Octobris anni 1675 usque ad diem ultimaum decembris anni 1677.” A Magyar Kamara hadi pénztári számadáskönyve alapján 1675. október és 1677. december között accisából 46.678 magyar Ft és 47 den, míg a megyei raprtícióból 133.597 magyar Ft 12 den jövedelem folyt be. Tehát csak e két új típusú adóból 180 ezer mFt körüli jövedelem származott, miközben a Magyar Kamara bevétele 1666-ban mindössze 69.646 mFt, 1669-ben 91.594 mFt, míg 1675-ben 148.678 mFt volt. Ld. MNL OL E 106 Liber perceptionis atque erogationis proventuum 1666., 1669. és 1675. évi kötetei.

⁷² *T. Winkelbauer*: Nervus i. m.

kamarai utasítás az 1650-es évek végén az alábbiakban adta meg a tartományok által – békeidőben – a végvárrendszer fenntartására fizetendő összegeket: Ennsen inneni Ausztria: 280 ezer rFt, Ennsen túli Ausztria 270 ezer Ft, Stájerország, Karintia és Krajna 350 ezer rFt, Csehország 672 ezer rFt, Szilézia 600 ezer rFt, Morvaország 307.466 rFt, azaz összesen 2.236.466 rFt.⁷³ Igaz ez az összeg nem vonatkozott az állandó ezredek finanszírozására, mégis jól mutatja a két periódus közötti szemléleti és nagyságrendbeli változást. A repartíció a gyakorlatban úgy ment végbe, hogy az egyes tartományok, országok hadiadójára utalványoztak konkrét kifizetési helyeket, alakulatokat, és azok ellátására részben ellátmányban is fizették a fenti összegeket. A rendszer azonban a gyakorlatban nem működött jól, az országok, tartományok teherbíró-képességét nagymértékben megterhelték, sőt sok esetben, pl. Magyarországon meg is haladta azt. A kivetett adók kifizetése sok csúszással, nem teljes összegben teljesültek.⁷⁴ A 17. század végére átalakulni kezdődő adórendszer sem tudta teljesen fedezni a katonai költségek drasztikus emelkedésével járó többletigényeket, így hitelek nélkül az állam nem lett volna tovább finanszírozható. A rendszer törekenységére hívta fel a figyelmet az 1670-es évektől a Habsburg katonai büdzsét hitelező Oppenheimer bankház 1703. évi csődje, amely majdnem magával rántott a monarchia teljes pénzügyrendszerét. A megoldást az államadósság kezelésére majd csak az első állami bank, az 1703-1705 közötti rövid ideig működő Girobankot felváltó, 1705/06-ban létrehozott Bécsi Városi Bank jelentette – nem sokkal a Bank of England 1697. évi megalapítása után.⁷⁵

8) A fenti modell teljesebbé tételéhez az egyik lényeges, ám itt most terjedelemben hiányában csak vázlatosan vizsgálendő kérdés a rendek és egyéb társadalmi rétegek, korporációk valamint az államhatalom (rezsim) közötti, a hadi költségek és az állami szükségletek finanszírozása érdekében való együttműködés kérdése. Ez a kérdés elsősorban az adómegszavazás és a hitelnyújtás kérdéskörében vizsgálendő. Az osztrák örökös tartományok és a cseh rendi gyűlések esetében a 16. században mindig hektikus kérdés volt a hadiadók megajánlása, a rendek igyekeztek pozícióik javítására felhasználni az adómegajánlást. A tizenöt éves háború idején jelentős rendi támogatásra számíthattak a Habsburgok a háború finanszírozására, ezt követően azonban ismét a rendi sérelmek kerültek előtérbe. 1621, a cseh rendi mozgalom bukása után a cseh és morva, valamint a sziléziai és az osztrák tartományok hadiadó-megszavazása sok vitával, de már konszolidált keretek között, a felek együttműködésével zajlott.⁷⁶ A Magyar Királyság

⁷³ H. Körbl: Die Hofkammer i. m. 396-397.

⁷⁴ Oross A.: A Magyar Királyság törökellenes i. m. 209-221.

⁷⁵ T. Winkelbauer: Nervus i. m. 198-204.

⁷⁶ Uo. 208-212. Mark Hengerer: Die Hofbewilligungen der niederösterreichischen Stände im zweiten Drittel des 17. Jahrhunderts. Zur Frage der Leistungsfähigkeit des Absolutismusbegriffs aus der Perspektive der Hofforschung zur Habsburgermonarchie. In: Habsburgermonarchie 1620 bis 1740 i. m. 159-177. Petr Maťa : Landstände und Landtage in den böhmischen und österreichischen Ländern (1620-1740). Von der Niedergangsgeschichte zur Interaktionsanalyse. In: uo. 345-400. Uő: „Unerträgliche praegravation”. Steuererhebung und Militärfinanzierung im Königreich Böhmen vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Regierungsantritt MariaTheresias. In: Kriegführung und Staatsfinanzen i. m. 139.185. Jiří David: Staatsfinanzen und Steuererhebung in Mähren (1620-1740). In: uo. 26

esetében a 16. századot e tekintetben az együttműködés időszakának tekinthetjük, sőt, a 17. század „rendi kiegyezései”-nek köszönhetően 1670-ig változatlan a feltételekhez kötött együttműködés. A Wesselényi-összeesküvést követő rendeleti kormányzás következtében fellépő rendi és országos ellenállás azonban gyakorlatilag lehetetlenné tette az adókivetés és behajtás terén a korábbi rendi jogokat figyelmen kívül hagyó központi hatalom és a rendek együttműködését, amely Magyarországon csak a Rákóczi-szabadságharc bukása után állt helyre.⁷⁷

Összességében a 16-17. századi Habsburg Monarchiáról az állapítható meg, hogy semmiképpen sem tartozott a korai fiscal-military state Spanyolország, Hollandia vagy Svédország által képviselt típusához. Nem volt képes egységes központosított pénzügyigazgatás megteremtésére, adóügyi reformokra, nem tudott valódi tömeghadseregeket kiállítani, állami bevételei is messze elmaradtak a korszak nagyhatalmaitól. A vizsgált szempontok alapján a monarchia csak a 17. század utolsó harmadában indult meg ezen az úton: jelentős mértékben növelte hadserege létszámát, ehhez kapcsolódóan növekedett büdzséje is. Ugyanakkor a plusz források előteremtése érdekében a szükséges belső átalakítások nem történtek meg, gyökeres fordulatot ekkor még nem vett a monarchia pénzügyigazgatási rendszere. A direkt adók túlsúlyban maradtak az indirektekkel szemben, azonban a korszakra jellemző nagymértékű államadósság-növekedés itt is megfigyelhető. Az állami jövedelmek emelésére tett intézkedések sokszor átgondolatlan, kényszer jellegűek és kevésbé hatékonyak voltak. A pénz- és hadügyi központosítás az uralkodó személyéhez kötötten valósult meg, a rendszer az egyes országok, tartományok és azok rendjei számára továbbra is jelentős önállóságot biztosított, így a források felhasználása sem volt a leghatékonyabb. Ugyanakkor egyet lehet értenünk Thomas Winkelbauer véleményével, miszerint 16-17. századi előzmények után 1700 körül egyfajta „pénzügyi/fiskális forradalom” történt a monarchia pénzügyi-katonai igazgatásában, amelynek főbb jellemzői: az állandó hadsereg rekrutációjának új módozata (Landesrekrutierung), a jobb együttműködés a katonai és pénzügyi szervek között (Deputáció,) büdzsé alapú tervezés, a Hollandiával és Angliával közös szövetség és az azzal járó hitellehetőségek és a bankrendszer létrehozása volt.⁷⁸ Az alapok azonban megteremtődtek arra, hogy a 18. században a rendek támogatásával a fiscal-military

187-210. *Kazimierz Orzechowski*: Landsände, Steuern und Heereswesen in Schlesien (1620-1740). In: uo. 211-227. *Gernot P. Obersteiner*: „Wenn das Pantherthier fliegt...”. Militärverwaltung und Kriegfinanzierung in der Steuermark vom 16. bis 18. Jahrhundert. Ein Überblick. In: uo. 355-383. *Andrea Pühringer*: „...nach äuseristen Kröfften best möglichsten Widerstandt zu thuen.” Lanstände, Militär und Finanzen im Land ob der Enns. In: uo. 385-405. *Robert Rebitsch*: Wehrorganisation und Kriegsfinanzierung in der Grafschaft Tirol nach dem Dreißigjährigen Krieg. In: uo. 407-429.

⁷⁷ *József Zachar*: König und Stände: Kriegführung und Militärorganisation in Ungarn im ausgehenden 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Kriegführung und Staatsfinanzen i. m. 253-288. *Pálffy Géza*: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban: Vitatható koncepciók: függetlenségi harcok és országegyesítések. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 51-65.

⁷⁸ *T. Winkelbauer*: *Nervus* i. m. 212-215.

state útjára lépjen a Habsburg Monarchia és közép-európai nagyhatalommá, komoly tényezővé váljon.